

Екомережа України: ідеологія створення та шляхи формування

ВАКАРЕНКО ЛЮДМИЛА ПАВЛІВНА
ДУБИНА ДМИТРО ВАСИЛЬОВИЧ
ШЕЛЯГ-СОСОНКО ЮРІЙ РОМАНОВИЧ

VAKARENKO L.P., DUBYNA D.V., SHELYAG-SOSONKO YU. R. 2005: **Econet of Ukraine: ideology of creation and formation ways.** *Chorn. Botan. Journ.*, vol. 1, № 1: 60-65.

It was analyzed the international experience of formation of the national econets. Ideology of econet's creation in Ukraine has been considered, and there have been described the main stages of its formation. The prospective scheme of the econet of the Chernigov Region's northern part is presented.

Keywords: econet, structural components, key areas, connected areas, buffer areas, restored areas.

Ключові слова: Екомережа, структурні елементи, ключові території, сполучні території, буферні території, відновлювальні території.

Модель екомережі, як конкретного заходу для охорони природи розробляється в Європі вже більше 10 років. Підґрунтям була необхідність вирішення проблем, пов'язаних з відновленням видів великих трав'яних тварин в межах їх історичних ареалів в Європі, а саме - забезпечення шляхів їх пересування та міграцій на досить великі відстані шляхом створення мережі поєднаних ділянок природних територій [CONSERVING..., 1994]. Подальші напрацювання у цьому напрямку показали, що екомережа є ключовим елементом практичного впровадження екологічної парадигми природокористування і збереження природного каркасу національних територій [МОВЧАН, 1997] та найдієвішим механізмом виконання завдань Конвенції про охорону біорізноманіття, прийнятої 5 червня 1992 р. у Ріо-де-Жанейро.

У 1995 році було започатковано процес формування Всеєвропейської екомережі, як основного механізму забезпечення збереження всього комплексу екосистем, середовищ існування, видового різноманіття, а також різноманіття ландшафтів, створення можливостей для розселення та міграції видів, забезпечення відновлення пошкоджених компонентів ключових систем і захисту екосистем від потенційної небезпеки. Розбудову континентальної Всеєвропейської екомережі було визнано головним напрямком Всеєвропейської Стратегії збереження біо- та ландшафтного різноманіття, схваленої Конференцією Міністрів охорони навколишнього природного середовища європейських країн у Софії в 1995 р. [ВСЕЄВРОПЕЙСЬКА..., 1998].

На сьогодні вже накопичено певний досвід планування національних екомереж в т.ч. у Нідерландах, Бельгії, Великій Британії, Чехії, Польщі, Угорщині [NATIONAL..., 1995] та інших державах. Крім того, в Європі сьогодні здійснюються декілька важливих міжнаціональних ініціатив щодо територій, на яких охороняються природні об'єкти, а саме: «Натура – 2000», «Смарагдова мережа» («Емеральд»), «Парки

для життя», «Мережа біосферних та біогенетичних заповідників», «Мережа природоохоронних територій всесвітньої спадщини», «Ключові ботанічні території», «Території, важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів» тощо. Ці ініціативи відрізняються за масштабами, методами розробки та критеріям відбору територій, але всі вони об'єднані єдиною метою – створення сукупностей територій, які потребують захисту і можуть бути інтегровані у єдину Всеєвропейську екомережу.

За міжнародними стандартами розрізняються 3 стадії формування національних екомереж:

- перша (піонерна) – мережа, як перспективний список конкретних територій та їх картографічне відображення;
- друга - мережа як основа національного природоохоронного плану;
- третя – мережа як частина інтеграційного національного або регіонального (місцевого) плану.

Перші дві стадії мають важливе значення як частина стратегії охорони природи. Третя – найважливіша, має значення для інтеграції природоохоронних акцій з економічними, соціальними, культурними, а також політичними діями, що відбуваються на даній території. Фактично, лише на третій стадії можливим є реальне створення екомережі та її інтеграційне управління.

Як показала практика, найлегшим етапом у процесі створення національних екомереж є розробка відповідних стратегій та концепцій, проведення наукових досліджень і створення перспективних схем екомереж, а найскладнішим – прийняття планування екомережі на політичному рівні і інтеграція екомережі в галузеві плани розвитку.

Україна знаходиться на першій стадії формування національної екомережі. Вона є єдиною державою на всьому пострадянському просторі, а можливо і й в Європі, яка має законодавчу базу для створення екомережі. – Це Закони України "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 - 2015 роки" (№1989 – III, від 21 вересня 2000 р.) та " Про екологічну мережу України" (№ 1864 – IV від 24 червня 2004 р.). Вже розроблені наукові та методологічні основи створення екомережі та перспективні плани різного ступеня деталізації [Мовчан, 1997; Мовчан, Шеляг-Сосонко, 1999; Шеляг-Сосонко, 1999; Шеляг-Сосонко та ін., 2004]. Проте досі ще відсутній повний перспективний перелік конкретних територій екомережі.

Наявність законодавчої бази є надзвичайно важливою умовою для реального створення і забезпечення існування та функціонування національної екомережі, як цілісної територіальної системи. Важливою умовою формування екомережі є також вирішення проблеми фінансування. Міжнародний досвід створення національних екомереж показав, що воно забезпечується з бюджету держав, незалежно від їх рівня економічного розвитку. В більшості країн Центральної та Західної Європи економічний клімат сприяє створенню спеціальних фондів. При цьому враховується, що створення екомереж зменшує соціальні витрати на попередження забруднення довкілля і загального її погіршення, забезпечує охорону водойм та річок, ґрунтових вод, зон відпочинку, а також збільшує рекреаційну та туристичну цінність території.

Ю.Р. Шеляг-Сосонком [Шеляг-Сосонко, 1999] було сформульовано визначення екомережі як комплексної багатофункціональної та багаторівневої природної територіальної системи, основними функціями якої є збереження біорізноманіття, стабілізація екологічної рівноваги, підвищення продуктивності ландшафтів, покращання стану довкілля і загалом збалансований розвиток держави.

Фактично, кожна достатньо велика територія, на якій збереглися в природному стані екосистеми з усіма їх складовими, і є природною екомережею, тобто

на такій території існує континуум природних екосистем і всі живі організми мають необхідні умови для існування, відтворення та міграцій. Чим вище ступінь фрагментованості екосистем певної території, тим складніше відновити їх природний континуум. Територія України дуже неоднорідна з точки зору порушеності природних комплексів. Найменшою фрагментацією відзначаються Карпати та Гірський Крим, значні за площею, цілісні природні масиви збереглися на території Українського Полісся. Більш фрагментованою є територія Лісостепу і найпорушенішою - Степу. В степовій зоні окремі, незначні за площею ділянки природних екосистем є острівцями серед суцільних масивів антропогенно змінених територій. У зв'язку з цим і проблеми створення та функціонування екомереж в різних регіонах відрізняються за складністю. У порівняно малопорушених регіонах (Гірський Крим, Карпати, Полісся) реальним є створення повноцінних регіональних екомереж, які забезпечать захист різноманіття ландшафтів та біоти на територіях їх структурних елементів. В екологічно проблемних регіонах, зокрема у степовій зоні, в регіональних і локальних екомережах за площами мають переважати відновлювальні території, принаймні на період, який буде необхідним для відновлення втрачених екосистем.

Базові структурні елементи екомережі України визначені у Законі України «Про екологічну мережу України» відповідно до принципів територіального структурування Всеєвропейської екомережі. Вони відрізняються за своїми функціями і розподіляються на ключові, сполучні (екокоридори), буферні та відновлювані території.

Ключові території забезпечують збереження найбільш цінних і типових для даного регіону компонентів ландшафтного та біорізноманіття. Сполучні території (екокоридори) поєднують між собою ключові території і забезпечують міграцію тварин, розселення рослин і тварин та обмін генетичним матеріалом. Буферні території включають природні та антропогенно змінені ділянки, захищають ключові та сполучні території від зовнішніх впливів. Відновлювальні території, представлені антропогенно зміненими ландшафтами, забезпечують формування просторової цілісності екомережі. На них мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану. Критерії відбору ділянок для створення структурних елементів екомережі на сьогодні детально розроблені [ФОРМУВАННЯ..., 2004; ШЕЛЯГ-СОСОНКО ТА ІН., 2004].

Законом «Про екологічну мережу України» визначено перелік категорій земель, які включаються до структурних елементів екомережі. Це території, що вже мають певний охоронний статус (території та об'єкти природно-заповідного фонду, ліси першої групи, прибережні захисні смуги, рекреаційні території тощо), а також ті, що не охороняються і екстенсивно використовуються (природні сіножаті та пасовища, ліси другої групи тощо). До цього переліку включено й радіоактивно забруднені землі, що не використовуються і підлягають охороні як об'єкти з особливим статусом, а також території з деградованим рослинним покривом, які підлягають ренатуралізації.

Розрізняють біосферний, континентальний, національний, регіональний (обласний) та локальний (місцевий) рівні екомереж. Ключовим є регіональний рівень, оскільки він забезпечує формування реальної територіальної системи екомережі.

Згідно Закону «Про екологічну мережу України» проектування екомережі на регіональному рівні здійснюється шляхом розроблення регіональних схем екомережі Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва, Севастополя, а також місцевих схем екомережі адміністративних районів. Регіональні схеми екомережі можуть також розроблятися для природних регіонів, межі яких обумовлені природними чинниками – басейнів річок, гірських систем, прибережних смуг морів тощо.

Основними принципами, яким має відповідати територіальна структура регіональної екомережі є такі:

достатності (загальна площа територій та об'єктів екомережі достатня для збереження біорізноманіття);

просторової цілісності (території та об'єкти екомережі пов'язані в цілісну просторову систему);

репрезентативності (на територіях екомережі представлені як типові, так і рідкісні для певного регіону види рослин і тварин, рослинні угруповання, екосистеми, ландшафти).

Проектна територіальна структура регіональної екомережі розробляється на основі характеристики складових її структурних елементів. У проектних рішеннях має бути вказано про те, що:

- розроблено загальну територіальну структуру екомережі в регіоні,
- виявлено межі структурних елементів,
- встановлено складові структурних елементів загальнодержавного і регіонального значення,
- встановлено послідовність утворення окремих елементів,
- складено перелік заходів щодо забезпечення їх утворення,
- сформульовано завдання для проектів землевпорядкування в частині формування екомережі,
- обраховано проектний земельний баланс екомережі в межах регіону,
- оцінено екологічні та соціально-економічні наслідки її формування,
- розв'язано інші завдання стосовно територіального розвитку екомережі [ФОРМУВАННЯ..., 2004].

Процес підготовки проектних рішень розділяється на 2 етапи.

На першому етапі створюється науково обґрунтована територіальна модель екомережі в межах регіону та здійснюється оцінка її репрезентативності і достатності за природними чинниками. Проектування екомережі розпочинається з накопичення та опрацювання необхідної інформації. Базовими матеріалами є: переліки та карти поширення пріоритетних видів рослин, грибів, тварин та рослинних угруповань, встановлених на місцевому, регіональному, національному та міжнародному рівнях відповідними правовими документами; переліки та карти територій природно-заповідного фонду регіону і територій зарезервованих для заповідання; переліки територій, які відповідають вимогам міжнародних природоохоронних ініціатив («Ключові ботанічні території», «Смарагдова мережа» тощо) та конвенцій, описи природних ландшафтів, екосистем та їх ботанічних і зоологічних складових; карти генетичних видів ґрунтів, природних ландшафтів, рослинного та тваринного світу, гідрографічної мережі тощо; землевпорядкувальні та лісовпорядкувальні матеріали; топографічні карти регіону або його частин у масштабах 1 : 10000 – 1 : 100000 (цифрові) та інші матеріали у текстовому або картографічному вигляді. Аналіз наявної інформації, особливо із застосуванням ГІС дозволяє виявити території, які відзначаються високим рівнем різноманіття, концентрації рідкісних видів та угруповань, оцінити територію за ступенем фрагментації рослинного покриву, виявити території, придатні для проведення відновлення рослинного покриву тощо.

Як приклад представляємо робочий варіант перспективної схеми екомережі північної частини Чернігівської області (Рис.). Для її розробки були використані карти територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного та місцевого значення [ЛЕОНЕНКО, СТЕЦЕНКО, ВОЗНИЙ, 2003А; ЛЕОНЕНКО, СТЕЦЕНКО, ВОЗНИЙ, 2003Б], інші картографічні та літературні джерела [МІЖДЕРЖАВНІ..., 1998; ПАНЧЕНКО ТА ІН., 2003; ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ..., 1968]. На даній стадії роботи виділено ділянки, перспективні для створення ключових територій національного, регіонального та локального рівнів, окремих буферних та відновлювальних територій та визначено

напрямки екокоридорів. В подальшій роботі необхідно здійснити детальне опрацювання всіх структурних елементів екомережі, а саме, провести дослідження їх внутрішньої структури, визначити межі, скласти перелік складових категорій земель та підготувати наукове обґрунтування. Оскільки північна частина Чернігівської області відзначається інтенсивною господарською діяльністю, переважна більшість перспективних ключових територій національного та регіонального рівня мають дірчасту або кластерну структуру. Виявлення нерівноцінних з огляду на збереження біотичного та екосистемного різноманіття ділянок всередині ключових територій є дуже важливим моментом для розробки режимів охорони, використання та відновлення їх біорізноманіття, а також для підготовки даних щодо ділянок екомережі для відображення в земельному кадастрі та проведення інших робіт, що будуть здійснюватися на другому етапі розбудови регіональної екомережі. Дослідження внутрішньої структури перспективних екокоридорів також дозволить виявити ділянки, які потребують вжиття різних режимів для забезпечення їх нормального функціонування. Якщо на території проєктованого екокоридору сьогодні переважають порушені, внаслідок інтенсивного видобутку торфу або інших видів господарської діяльності ділянки, вони мають отримати тимчасовий статус відновлювальних територій. Після завершення ренатуралізації територіальна цілісність екокоридору буде відновлена.

Оцінка репрезентативності та достатності проєктних елементів регіональної екомережі за природними чинниками здійснюється за показниками представленості на територіях екомережі типів екосистем, характерних і унікальних для регіону, пріоритетних місць існування видів (Резолюція 4 Бернського виконавчого комітету, Додатки до Habitats Directive, список ІВА територій України, національні списки ключових ботанічних територій тощо), видів рослин та тварин, особливо занесених до міжнародних «червоних» переліків, Червоної книги України та регіональних «червоних» списків, рослинних угруповань, особливо занесених до Зеленої книги України, а також співвідношення площ структурних елементів екомережі до площі регіону тощо. Оцінюється успішність розбудови регіональної екомережі за наступними проєктувальними показниками:

- виявлені всі (або більшість) ключових територій, що необхідні і достатні для збереження всіх елементів ландшафтного та біорізноманіття і їх оптимального функціонування;
- встановлені сполучні території, найважливіші для підтримки безперервності природного каркасу і території, які потребують ренатуралізації;
- розроблені екологічно обґрунтовані режими збереження, використання та управління для всіх складових елементів екомережі, відповідно до функцій, які вони виконують;
- розроблені методики для ділянок, які підлягають відновленню, та технологічні схеми проведення відповідних заходів.

Відповідно до загальної стратегії проєктування екомереж, в результаті виконання першого етапу робіт розробляється генералізована карта-схема регіональної екомережі, текстова частина, складена відповідно до завдань першого етапу робіт, а також визначена територіальна пріоритетність розробки локальних екомереж. Завершується перший етап робіт затвердженням проєкту регіональної екомережі рішенням відповідної обласної Ради народних депутатів.

На другому етапі розбудови регіональної екомережі, відповідно до затвердженого проєкту, здійснюється підготовка даних щодо ділянок екомережі для відображення в земельному кадастрі, створюються відповідні картографічні матеріали на яких мають бути чітко нанесені межі структурних елементів регіональної екомережі із вказаною назвою та загальною площею, межі земельних ділянок кожного

землекористувача (землевласника), межі місцевих Рад, а також проводиться узгодження матеріалів з землекористувачами (землевласниками) та органами місцевого самоврядування. До карти додається експлікація земель за угіддями та землекористувачами (землевласниками). Після затвердження обласними Радами народних депутатів регіональні та місцеві схеми формування екомережі набирають чинності і стають основою при здійсненні землевпорядкування, лісовпорядкування, районного планування, розробці містобудівної документації, а також здійснення господарської та іншої діяльності.

Список літератури

- ВСЕСВРОПЕЙСЬКА стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. Київ: Авалон, 1998. – 52 с.
- ЛЕОНЕНКО В.Б., СТЕЦЕНКО М.П., ВОЗНИЙ Ю.М. Атлас об'єктів природно-заповідного фонду України. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський Університет», 2003 а. – 119 с.
- ЛЕОНЕНКО В.Б., СТЕЦЕНКО М.П., ВОЗНИЙ Ю.М. Додаток до атласу об'єктів природно-заповідного фонду України. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський Університет», 2003б. – 140 с.
- МОВЧАН Я.І. Екомережа України: обґрунтування структури та шляхів втілення / Конвенція про біологічне різноманіття: громадська обізнаність та участь. – Київ: Стилос, 1997. – С. 98-110.
- МОВЧАН Я.І., ШЕЛЯГ-СОСОНКО Ю.Р. Шляхи втілення екомережі України // Розбудова екомережі України. Київ, 1999. – С. 104-111.
- МІЖДЕРЖАВНІ природно-заповідні території України / Під заг. ред. Т.Л. Андрієнко. – К., 1998. – 132 с.
- ПАНЧЕНКО С.М., АНДРІЄНКО Т.Л., ГАВРИСЬ Г.Г., КУЗЬМЕНКО Ю.В. Екологічна мережа Новгород-Сіверського Полісся. – Суми: Університетська книга, 2003. – 92 с.
- ФИЗИКО - ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ районирование Украинской ССР / Под ред. В.П. Попова, А.М. Маринича. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1968. – 683 с.
- ФОРМУВАННЯ регіональних схем екомережі (методичні рекомендації) / За ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонко. – Київ: Фітосоціоцентр, 2004. – 71 с.
- ШЕЛЯГ-СОСОНКО Ю.Р. Головні риси екомережі України // Розбудова екомережі України. – Київ, 1999. С. 13-22.
- ШЕЛЯГ-СОСОНКО Ю.Р., ГРОДЗИНСЬКИЙ М.Д., РОМАНЕНКО В.Д. Концепция, методы и критерии создания экосети Украины. Киев: – УкрФітосоціоцентр, 2004. – 143 с.
- CONSERVING EUROPE'S Natural Heritage. Towards a European Ecological Network / Ed. by: Graham Behnett. – London-Dordrecht-Boston, 1994. – 334 p.
- NATIONAL ecological Network of Hungary - Proposal for environmental and nature friendly regional planning. / Ed. Ferenc Nemeth. – IUCN, Gland, Switzerland and Budapest, Hungary. – 1995. – 88 p.

Рекомендує до друку
М.Ф. Бойко

Отримано 11.05.2005 р.

Адреса авторів:

Л. П. Вакаренко, Д.В. Дубина, Ю.Р. Шеляг-Сосонко
Інститут ботаніки ім. М.Г.Холодного НАН України
Терещентківська, 2
Київ 01601
Україна

Author's address:

L.P. Vakarenko, D.V. Dubyna, Yu. R. Shelyag-Sosonko
M.G. Kholodny Institute of Botany, National Academy of Sciences of Ukraine
2 Tereshchenkivska str.
Kiev 01601
Ukraine

